

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
36

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
36

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

36

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 36, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 304 էջ:*

ԴՎՎԻԹ-ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՎ ԼԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, Հովսեփ արք. Արղուժյանի կտակ, կաթողիկոսի թեկնածուներ, Դավիթ Ե Էնեգեթցի, Դանիել Ա Սուրմառեցի, Լազարյաններ, Կ. Պոլսի հայ համայնք:

Նախաբան

Հովսեփ արք. Արղուժյանի¹ մահից հետո, մինչև ընտրյալ կաթողիկոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Դանիել Սուրմառեցու էջմիածին ժամանելը, 1801 թ. ապրիլի 28-ին Դավիթ Էնեգեթցին օժվում է հայոց կաթողիկոս²: Այդ ընտրությունը կատարվում է պարսկական իշխանությունների աջակցությամբ և, կարծես, ռուսական իշխանությունների հավանություններ³: Դրանով, սակայն, սկսվում է Դավիթ-Դանիելյան կոչված հակամարտությունը, որը հայ իրականության մեջ հայտնի է որպես մեծ պառակտում և խորը հետք է թողել 19-րդ դարի հայ հոգևոր և հասարակական կյանքում⁴: Դավիթ Ե Էնեգեթցու (1801-1807) և Դանիել Ա Սուրմառեցու (1807-1808) միջև ծավալված ներհակությունն առնչվող ուսումնասիրություններ թեև կան⁵, բայց խնդրի հետ կապված մի շարք

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ. գ. թ. h.ohanyan@matenadaran.am, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հունիսի 6, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 15 նոյեմբերի, 2023:

¹ Հովսեփ արք. Արղուժյան՝ ընտրված, բայց չօժված կաթողիկոս (1800-1801):

² Մաղաֆիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., Ս. էջմիածին, 2001, սյունակ 3793-3794:

³ Ալ. Երիցեան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, Մասն Ա. (1800-1832 թթ.), Թիֆլիս, 1894, էջ 18-19:

⁴ Դիւան Հայոց Պատմութեան, հրատարակեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք է., Թիֆլիս, 1909, սյունակ ԺԱ.-Ի.: Թեև Դիւանի հատորներում հրատարակված են երկու կաթողիկոսների բազմաթիվ գրություններ, սակայն խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ նյութերի մեծ մասն անտիպ է:

⁵ А. Ерицов, «Смутные годы Эчмиадзинского патриаршества (1799-1809)», *Кавказская старина*, 1873, № 6, 7-8, Մսեր մագիստրոս Մսերեանց, Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի, Մոսկուա, 1876, էջ 36-65, Ալ. Երիցեան, Նյութեր ներսէս Ե-ի կենսագրութեան համար, Թիֆլիս, 1877, նույնի՝ ներսէս եպիսկոպոսը Դանիել կաթողիկոսի ժամանակ, Թիֆլիս, 1877, նույնի՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, Մասն Ա., էջ 17-41, Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք է., սյունակ ԺԱ.-ԽԶ, Մաղաֆիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., սյունակ 3785-3862, Առ, Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, Երևան, 1984, էջ 115-162, Վ. Գիրոյան, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարա-

հարցեր, կարծում ենք, դեռ բաց են: Առանձնացնենք այդ պայքարում կարևոր դեր ստանձնած ռուսահայ նշանավոր գործիչներ Լազարյանների ակտիվ մասնակցությունը, որին մեզանում առանձին անդրադարձներ չկան: Մինչդեռ, խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ ուշագրավ մանրամասներ կան Մատենադարանի արխիվային վավերագրերում, որոնք սկզբնաղբյուրայինփաստագրական կարևոր տեղեկություններ են իրադարձությունների վերաբերյալ և հնարավորություն են տալիս մի շարք եզրահանգումներ կատարել տվյալ հարցի առնչությամբ:

Ա. Դավիթ Ե Էնեգերցու գահակալումը և Լազարյանները

Զերծ մնալով Դավիթ-Դանիելյան տեղական հակամարտության պատմական ընթացքի մանրամասներին անդրադառնալուց՝ հարցին մոտենանք իրադարձություններին Լազարյանների անմիջական ազդեցության տեսանկյունից: Այդ առումով նախ ուշագրավ են Հովսեփ արք. Արղուիթյանի սան Գրիգոր վարդապետի նամակները Լազարյաններին, քանի որ դրանցում բացահայտվում են Դավիթ կաթողիկոսի կողմնակիցների գործադրած ջանքերը, որոնց նպատակն էր վերջիններիս աջակցությամբ կաթողիկոսի հաստատման կայսերական հրամանագիր ձեռք բերելը: Այդ նպատակով էլ Գրիգոր վարդապետը մի շարք նամակներ է գրել Լազարյաններին, որոնցից մասնավորապես հայտնի է դառնում, որ նա տեղական ժամանակ համառաբար ցանկացել է անձամբ հանդիպել նրանց հետ: Այդ նամակներից մեկում, օրինակ, գրված 1801 թ. մայիսի 10-ին, Գրիգոր վարդապետը Թիֆլիսից տեղեկացնում է Հովհաննես Լազարյանին, որ ապրիլի 28-ին Դավիթ արքեպիսկոպոսն օծվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, միաժամանակ փորձելով հիմնավորել այն, որ նոր կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվել է բացառապես Հովսեփ արք. Արղուիթյանի կտակի համաձայն. «գլխոստովանահայր Սիմեոն արքեպիսկոպոսն ի մէջ ժողովոյ միաբանից և տեղեկացուցեալ զստուգութիւն իրացն, որ ճշմարտապէս լուսահոգին (Հովսեփ արք. Արղուիթյանը – Հ. Օ.) կտակեալ, միաձայն աղաղակեալ միաբանից օծել են զԴավիթ արքեպիսկոպոսին կաթողիկոս և քահանայապետ ի վերա ամենայն հայոց»⁶: Այն ոգևորությունը, որով Գրիգոր վարդապետը կիսվում էր նորընծա կաթողիկոսի ընտրության լուրով Լազարյանների հետ, միգուցե, արտահայտում էր նրա այն հույսը, որ Լազարյանները կաջակցեն այդ հարցում: Ավելին՝ ցանկանալով կաթողիկոսի ընտրությունը համընդունելի ներկայացնել՝ նա հավաստիացնում է,

բերությունները, Երևան, 1989, էջ 200-229, **В. Г. Тунян**, *Церковная политика самодержавия в Закавказье (1801-1853)*, Ереван, 2005, էջ 14-19, **Ա. Խառատյան**, «Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունը Զմյուռնիայում և Կոստանդնուպոլսում», ԼՀԳ, № 2, 2020, էջ 9-24, **В. Г. Тунян**, *Католикопат всея армян в 1799-1809 гг.*, Св. Эчмиадзин, 2022, էջ 64-197 և այլն:

⁶ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 262, ք. 1ա:

որ «մեք ահա համայն ապրանօք լուսահոգւոյն հանդերձեալ եմք գնալ ի Սուրբ Աթոռն՝ յերկրպագութեան նորած կաթողիկոսին»⁷:

Սակայն, վավերագրից պարզվում է, որ միայն այդ «ուրախալի» լուրը չէր, որ հոգևորականը շտապում էր հայտնել Լազարյաններին: Դավիթ կաթողիկոսի հակառակորդները, ինչպես երևում է նամակից, ևս քայլեր էին ձեռնարկում, ուստի Գրիգոր վարդապետը, ցանկանալով կանխել որևէ հակազդեցություն, գրում է. «Միայն շատ զբաբանութիւնս է գրեալ Եփրեմն⁸ վասն իմ, գուցէ և առ գերագանցութեան ձեր, խնդրիմ երկայնմտութեամբ համբերեալ չհաւատալ այն ամենայն զբաբարտութիւնիցն, մինչև դէմ առ դէմ պատմել ձերում գերագանցութեան մեք դարձուք արժանի»⁹: Բացի այդ՝ փորձ էր արվում ներկայացնել, որ նորընտիր կաթողիկոսը, որը ստացել էր պարսկական իշխանությունների հավանությունը, ոչ միայն բնավ չէր անտեսում ռուսական գործոնը, այլև ընդհակառակը՝ որպես Հովսեփ արք. Արղուժյանի իրավահաջորդ, ակնկալում էր ռուսական հովանավորությունը: Նշենք, որ այդ առումով ջանքեր էին գործադրում նաև Դանիել արքեպիսկոպոսի կողմնակիցները, մասնավորապես Եփրեմ արքեպիսկոպոսը և Ներսես վրդ. Աշտարակեցին: Այդ տեսանկյունից, թերևս, վճռորոշ կարող էր լինել Լազարյանների մոտեցումը, թե նրանք ում էին պատկերացնում կաթողիկոսական գահին, ըստ այդմ՝ նաև ռուսական շահերին համապատասխանող:

Նամակներից երևում է, որ Գրիգոր վարդապետը, լավ ըմբռնելով այդ իրողությունը, ցանկանում էր ապահովել Լազարյանների միջնորդությունը ռուսական իշխանությունների հետ հարաբերություններում: Մասնավորապես այդ է վկայում 1801 թ. մայիսի 13-ին Մինաս և Հովակիմ Լազարյաններին ուղղված նրա մեկ այլ նամակ, որում նա պատկերավոր ներկայացնում է Հովսեփ արք. Արղուժյանի կյանքի վերջին թույլները. «Ի ժամ մահվանն իբրև կտակաւ բանիւ աւանդեաց որդեկիս իւրոյ, տածել զսրբասնեալ մարմինն ի Սուրբ Աթոռն միածնաէջ և անդ մերձ ի շիրիմի լուսահոգի Սիմէօն կաթողիկոսին ամփոփել»¹⁰: Նամակի հաջորդ տողերում նա ներկայացնում է հոգևորականի վերջին կամքը. «Հրամայեաց զկնի իւր գհայրապետականն Աթոռ նստուցանել գործակալին և փոխանորդին իւր Դաւիթ արքեպիսկոպոսին»¹¹: Ըստ այդմ՝ ակնկալվում էր հաստատում ստանալ ռուսաց կայսրից, ինչի համար էլ գրում է, թե «համարձակեցուց գրով ծանուցնել նորին կայսերական մեծութեանն և աստ սպասելոց եմ

⁷ Նույն տեղում, ք. 2ա:

⁸ Եփրեմ Ա Առաքաղոցի՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1809-1830 թթ.), 1801-1809 թթ. ռուսահայոց թեմի առաջնորդ:

⁹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 262, ք. 2ա:

¹⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 66, ք. 1բ:

¹¹ Նույն տեղում, ք. 2ա:

բարձրագույն հրամանի ընկալմանն»¹²: Նշենք, որ այդ ընթացքում Հովսեփ արք. Արղուժյանի կտակի հիման վրա իր ընտրությունը հաստատելու համար գրություն մեկ կայսրին է դիմում Դավիթ կաթողիկոսը¹³:

Սակայն իրադարձությունները բոլորովին այլ կերպ են զարգանում: Դավիթ-Դանիելյան պայքարում Լազարյանները ոչ միայն վճռականորեն պաշտպանում են Դանիել արքեպիսկոպոսի թեկնածությունը, այլև, ինչպես կտեսնենք, ազդում են ռուսական իշխանությունների մոտեցումների հարցում: Նախ՝ սերտ գործակցություն է հաստատվում Լազարյանների և ռուսահայոց թեմում գործող եփրեմ արքեպիսկոպոսի միջև¹⁴: Նաև՝ տեական աշխատանք է տարվում ռուսական իշխանությունների դրական վերաբերմունքը հօգուտ Դանիել Սուրմառեցու փոխելու նպատակով¹⁵: Այդուհանդերձ, փաստերը վկայում են, որ այդ գործում վճռորոշ դեր են կատարել հենց Լազարյանները. մեջբերենք եփրեմ արքեպիսկոպոսին 1801 թ. օգոստոսի 9-ին Հովհաննես Լազարյանի գրած նամակից¹⁶. «Բազում գրեանս բարձր սրբազնութեան ձերոյ ստացեալ եմ ի ժամանակի իւրեանց, բայց զպատասխանելոյս մինչև ցայժմ պատճառն էր սպասումն գալստեան Կառլ Ֆետրիչ [Ֆետորովիչ] Կնորրինգին»¹⁷: Այսինքն, հաստատվում է, որ այդ հարցի առնչությամբ Լազարյանները արդեն տեական ժամանակ է, ինչ նախապատրաստական քայլեր են ձեռնարկել և եփրեմ արքեպիսկոպոսի նամակներին պատասխանել են միայն գործը հաջողելուց հետո: Հարկ է նշել, որ Կ. Կնորրինգը զբաղեցնում էր Վրաստանում ռուսական գործերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը և փաստացի ռուս կառավարչապետն էր տարածաշրջանում: Ակնհայտ է, որ վերջինիս կարծիքը հայոց կաթողիկոսի հարցում կարող էր վճռորոշ լինել նոր գահ բարձրացած Ալեքսանդր I-ի (1801-1825) որոշման համար: Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում է, որ Վրացական թագավորությունը միացվում է Ռուսական կայսրությանը և ակներև է, որ ռուսական կողմը հայոց կաթողիկոսի հարցում նախապատվությունը տալու էր ռուսական ծավալապաշտական քաղաքականությունն ընդունող թեկնածուին: Այդ կարևոր հանգամանքն էլ հենց օգտագործել են Լազարյանները, որոնց հաջողվել է Դանիել Սուրմառեցուն ներկայացնել որպես ռուսական ռազմաքաղաքական մոտե-

¹² Նույն տեղում, ք. 2բ:

¹³ Դիան Հայոց Պատմութեան, հրատարակեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Զ., Թիֆլիս, 1904, սյունակ 26-28:

¹⁴ Մաղափա աբ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., սյունակ 3807-3809:

¹⁵ Նույն տեղում, սյունակ 3809-3810:

¹⁶ Այս շատ կարևոր նամակի միայն մի մասն է հրատարակված Դիան-ում, տե՛ս Դիան Հայոց Պատմութեան, հրատարակեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Ա.-Բ., Թիֆլիս, 1893, սյունակ 104-105:

¹⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 131, ք. 1ա:

ցումներին առավելագույնս համապատասխանող թեկնածուի: Ամեն դեպքում, Հովհ. Լազարյանը իր պատասխանի հապաղման մասին գրում է, որ «կամ էի նախ գիտենալ զամենայն որպէսութիւն բանին և ապա խօսել ընդ նմա զպատշաճն»¹⁸: Այսինքն՝ հարցին ավելի հիմնավոր մոտենալու նպատակով Լազարյանները նախ հանգամանալից կերպով վերլուծել են իրավիճակը և ապա տեսակցել ուսա պաշտոնյայի հետ:

Ինչ վերաբերում է այդ կարևոր հանդիպմանը, ապա Կ. Կնորինգի հետ անձնապես ծանոթ չլինելով՝ Հովհ. Լազարյանը, իրեն բնորոշ վճռականութեամբ, կարողացել է բարեկամական զրույց ունենալ վերջինիս հետ: Խոսակցութեան կարևոր թեմաներից մեկը, իրապես, եղել է հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան հարցում Գրիգոր վարդապետի ջանքերով շրջանառվող Հովսեփ արք. Արղութեանի կտակի հարցը: Եվ ահա «ի յայտ եղև, – գրում է Հովհ. Լազարյանը, – որ Գրիգոր վարդապետն հնարագիտութեամբ իւրով բոլորովին այլապէս է հասկացուցեալ նմա զամենայն բանն և յորժամ ունկնդիր եղև զիս՝ իսկոյն փոշմանեաց զհաւատալոյն իւրոյ բանից նորա և խոստացաւ ըստ ամենայնի հետևել ճշմարտութեան»¹⁹: Փաստորեն, Հովհ. Լազարյանին հաջողվել է մտափոխել Կ. Կնորինգին, որ ուսական իշխանութուններն այլևս չաջակցեն Դավիթ կաթողիկոսին: Մինչդեռ, հայտնի է, որ մինչև այդ պահը նրանք ակտիվորեն աշխատում էին անգամ Կ. Պոլսում, որտեղ ուսաց դեսպանը ջանում էր Դավիթ կաթողիկոսի համար հաստատում ձեռք բերել սուլթանից²⁰:

Այդպիսով, թեև հայտնի է, որ Դանիել Սուրմառեցու օգտին անխոնջ աշխատում էին եփրեմ արքեպիսկոպոսը և Ներսես վրդ. Աշտարակեցին, այդուհանդերձ, ինչպես վկայում են արխիվային վավերագրերը, հենց Լազարյանների միջամտութունն է ապահովել գործուն հաջողութուն: Այդ արդյունավետ հանդիպման ժամանակ Հովհ. Լազարյանի փաստարկները դժվար թե լինեին այլ հանգամանքներ, քան այն կարևոր հարցադրումը, թե արդյոք Դավիթ կաթողիկոսը Հովսեփ արք. Արղութեանի գործի շարունակողն էր, այլ ոչ թե պարսկական հովանավորութունը վայելող անձ: Դա անուղղակիորեն երևում է նաև նամակի հետևյալ տողերից. «Ահա՛ տեսանեմք, որ յորժամ մեծի կայսերն մերում ասացեալ են վասն կտակի հանգուցելոյն՝ է՛ օգուտ և հարկաւոր վասն ազգի, հաճեալ է, զի լինիցի այնպէս»²¹: Այդպիսով, եթե մինչև այդ Գրիգոր վարդապետին հա-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ա.–Բ., սյունակ 104, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 131, ք. 1ա:

²⁰ Ալ. Երիցեան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, Մասն Ա., էջ 18-19, В. Г. Тунян, Католикосат всех армян в 1799-1809 гг., с. 69:

²¹ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ա.–Բ., սյունակ 104, ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 131, ք. 1ա:

ջողվել էր Դավիթ կաթողիկոսին ներկայացնել որպես Հովսեփ արք. Արղունթյանի գործի շարունակող, ապա այժմ Հովհ. Լազարյանը որպես այդպիսին առաջադրում է Դանիել արքեպիսկոպոսին: Արղյունքում՝ Կ. Կնորինգից հաջողվում է ստանալ հետևյալ ակնառու խոստումը. «Ապագայն դեռ չգիտեմ, թե որպես է լինելուց, միայն ես որքան կարող եմ, հետևիմ դարձուցանել զմիտս մեծամեծացի կողմն ճշմարտութեան»²²:

Այդ հանդիպման ժամանակ մեկ այլ կարևոր համաձայնություն էլ է ձեռք բերվել: Խոսքը ռուսահայոց թեմակալ առաջնորդի նշանակման հրատապ հարցն էր. «եթէ իւրք կերպիւ Գրիգոր վարդապետն կարացաւ կացուցանել ինքեան աստ առաջնորդ ընդդէմ ցանկութեան բոլոր ազգին, յորժամ բոլոր հասարակութիւնքն դիմեսցէն առ իւրոյ կայսերական մեծութեանն խնդրանօք, յայնժամ յուսամ, որ ողորմած կայսրն հաճեսցէ առնել ըստ խնդրանաց հասարակութեանցն»²³: Նշենք, որ Գրիգոր վարդապետը Դավիթ կաթողիկոսի կողմից արդեն կարգվել էր եպիսկոպոս, որպեսզի առաջնորդեր ռուսահայոց թեմը²⁴, իսկ այդ նշանակումը հաջողելու համար վերջինս դեռևս 1801 թ. հուլիսին դիմել էր Թիֆլիսում գտնվող ռուս գեներալ Իվան Լազարևին²⁵: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Լազարյաններին հաջողվում է «խափանել» Դավիթ կաթողիկոսի այդ նշանակումը, և առաջադրվում է Աստրախանում Մայր Աթոռի նվիրակ եփրեմ արքեպիսկոպոսի թեկնածությունը:

Լազարյանների այդ վճռորոշ միջամտությունից հետո՝ 1801 թ. սեպտեմբերի 6-ին Դանիել Սուրմառեցին նոր խնդրանքով է դիմում Հովակիմ Լազարյանին: Նամակում ներկայացնելով Մայր Աթոռի համար Դավիթ կաթողիկոսի և Գրիգոր վարդապետի գործունեության բացասական հետևանքները՝ նա, իր երախտագիտությունը հայտնելով, փորձում է Լազարյանների աջակցությունը ստանալ նաև Կ. Պոլսին առնչվող գործերում, գրելով. «Իշխանքն Պօլսոյ անկերպարան եղեն, էլ չի՞²⁶ Թամարովի²⁷ անաստուածաբան մեռեալ և տկարացեալ ամենայնի, արդ՝ երկիցս անգամ, և այժմ յահէ օրհնեալ կայսերութեանդ: Ախտաւորութիւն Թամարովին տկարացոյց զամենայն եւ յետս կացին ազգն ամենայն»²⁸: Այլ խոսքով՝ Դանիել արքեպիսկոպոսն ակնկալում էր, որ Լազարյանները կբարեխոսեն, որպեսզի ռուսաց դեսպանը Կ. Պոլսում դադարեցնի աջակցել Դավիթ կա-

²² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 131, ք. 1ա:

²³ Նույն տեղում, ք. 1ա-1բ:

²⁴ Մաղափա աբբ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., սյունակ 3808:

²⁵ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Զ., Թիֆլիս, 1904 սյունակ 92:

²⁶ էլ չի՞ դեսպան:

²⁷ Տոմարս Վասիլի Ստեպանովիչ՝ ռուս դիվանագետ, 1797-1811 թթ. Ռուսաստանի դեսպանը Օսմանյան կայսրությունում: Վավերագրերում հիշատակված է Թամարով:

²⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 150, ք. 1ա:

թողիկոսին, քանի որ «միայն լուսաւորութիւն և պատճառ ազատութեան դուք մնացիք, որք կայք առաջի մեծի կայսերդ»²⁹: Դա, հասկանելի է, որ հնարավոր էր միայն կայսրի հրամանով: Ինչպես երևում է՝ ռուսաց արքունիքում եփրեմ արքեպիսկոպոսի այդ ջանքերն առանձնապէս հաջողութիւն չէին ունեցել, ինչի համար էլ Դանիել արքեպիսկոպոսը խնդրում էր Լազարյանների միջամտութիւնը. «Խնդրեմ և աղաչեմ աղերս մատուցնել առ կայսր և իրաւունք խնդրեալ ըստ ծանուցնելոյ եփրեմ սրբազան արքեպիսկոպոսին և օգնել ամենայն սիրով»³⁰:

Կարող ենք փաստել, որ նշված բոլոր հարցերում Լազարյանների միջնորդութիւնը տվել է դրական արդյունք: Նախ, վճռվել է ռուսահայոց թեմակալ առաջնորդի հարցը. վերջիններս նպաստել են, որպէսզի 1801 թ. սեպտեմբերի 15-ին եփրեմ արքեպիսկոպոսը ներկա գտնվի Ալեքսանդր I-ի թագադրութեան արարողութեանը և ընդունելութեան արժանանա կայսեր կողմից³¹: Դրան հաջորդում է սեպտեմբերի 28-ի կայսերական հրովարտակը, որով կարգադրվում էր Կ. Պոլսում ռուսաց դեսպանին դադարեցնել հօգուտ Դավիթ կաթողիկոսի տարվող աշխատանքը և աջակցել Դանիել Սուրմառեցուն³²: Այդ հաջողութիւնների մասին Լազարյանները շտապում են տեղեկացնել Ռուսաստանի հայութեանը: Նրանք հանդես են գալիս մի ծավալուն շրջաբերականով, որում մանրամասներ են ներկայացված իրենց ձեռնարկած բոլոր քայլերի վերաբերյալ: Պարզվում է անգամ, որ Հովակիմ Լազարյանը Մոսկվայում հանդիպել է Գրիգոր վարդապետի հետ՝ փորձելով նրան ետ պահել Դավիթ կաթողիկոսին աջակցելուց, ինչը համարում էր ոչ ազգօգուտ ուղի. «Ի գալն աստի Գրիգոր եպիսկոպոս կոչեցելոյն և ի տեսանելն իմ զնա ի տան իմում... ըստ ամենայն մարդկային սիրոյ հեզութեան, խոնարհութեան և միաբանութեան խօսեալ ընդ նմա, խնդրեցի, աղաչեցի և աղերսեցի դարձուցանել զչարիսն իւր ինքեամբ միայն զԴավիթն կաթողիկոս կացուցանելն»³³: Սակայն ապարդշուն, քանի որ Գրիգոր վարդապետն «ընդդէմ կամաց հասարակութեան առաջնորդ ցանկայ լինել»³⁴: Հայ գործիչն այլ մանրամասներ էլ է ներկայացում ցարական պաշտոնյաների ներկայութեամբ տեղի ունեցած այդ հանդիպումից, որոնք վերաբերում էին Դավիթ Էնեգեթցուն կամայականորեն կաթողիկոսացնելու հարցին. «ընդ վերոյ յիշեալ անձանց զբերանն

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Մաղափա աբ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., սյունակ 3810:

³² Վ. Գիլոյան, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հալ-ռուսական հարաբերությունները, էջ 217, В. Г. Тунян, Церковная политика самодержавия в Закавказье, էջ 16: Ալ. Նրիցյանը նշում է սեպտեմբերի 26-ին, տե՛ս Ալ. Նրիցեան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, Մասն Ա., էջ 19-20:

³³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 11, վավ. 148, ք. 1ա:

³⁴ Նույն տեղում:

իմ բացեալ պատմեցի զամենայն անցան՝ ճշմարտութեամբ յանդիմանելով նմա, թէ որով իրամամբ յանդգնեաց և մի յաբեղայ գոլով ինքնեամբ ի վերոյ ազգի կաթողիկոս կացուցանել»³⁵: Այդքանով հանդերձ, մեղադրանքները չէին ավարտվում. «Վրաց իշխանաց և Երևանու խանին կաշառակուր առնել, չորս եպիսկոպոս գերագոյն, քան զինքն ի Թիֆլիզ կալանաւորս պահել, սուտ և չեղեալ յանուն Յովսէփայ կտակ շինեալ»³⁶: Ելնելով վերոնշյալից՝ Հովակիմ Լազարյանը հայտարարել է, որ «ըստ այսց արարմանց քոյոց՝ ասացի Գրիգորին, թէ ո՛չ քոյ կացուցեալ Դաւիթին եմք ազգաւ ողջոյն կաթողիկոս ճանաչելոց, և ո՛չ զքեզ եպիսկոպոս և առաջնորդ ի վերայ մեր ընդունելոց»³⁷:

Այդ հանդիպման մասին Գրիգոր վարդապետը, իհարկե, տեղեկացնում է Դավիթ կաթողիկոսին՝ հորդորելով, որ, այդուհանդերձ, շարունակվեն ջանքերը կայսեր բարեհաճությունը ստանալու համար³⁸: Սակայն իշխանությունների մոտ Լազարյանների կողմից Գրիգոր վարդապետի անվանարկումը, կարելի է ասել, վերջակետ է դնում Դավիթ կաթողիկոսի համար ռուսական աջակցություն ստանալու հույսերի վրա:

Բ. Երկպառակության խորացումը

Լազարյանները, ճիշտ է, այս հակամարտությունում կարևոր ձեռքբերումներ ապահովեցին, բայց նրանց գործը դեռ ամբողջովին հաջողված համարել չէր կարելի, քանի որ Դավիթ կաթողիկոսը շարունակում էր գահակալել Մայր Աթոռում, իսկ Դանիել արքեպիսկոպոսն ապաստան էր գտել օսմանյան տիրույթ Բայազետում: Եվ ահա՝ Դանիելին կաթողիկոսական գահին հաստատելու նպատակով Լազարյանները ձեռնամուխ են լինում վերջինիս համար կայսերական հրովարտակ ստանալու գործին: Այդ հարցի առնչությամբ նամակագրություն է սկսվում Դանիել արքեպիսկոպոսի և Մինաս ու Հովակիմ Լազարյանների միջև: 1801 թ. նոյեմբերի 2-ին նրանք տեղեկացնում են, որ իրենց ջանքերով կայսրն արդեն ընդունել է Եփրեմ արքեպիսկոպոսին և «հրամայեաց պարոն Թամար դեսպանին զձերդ սրբութիւն յառաջացուցանել ի ձայրապետական աստիճան, և զԵփրեմ արքեպիսկոպոսն ևս շնորհեաց մեզ առաջնորդ»³⁹: Բայց, միայն դա չէր Լազարյանների նպատակը. «որ և ցանկամք ի բոլոր սրտէ, ըստ ըղձի ազգին, լսել զբազմիլն Ձեր ի հայրապետական Աթոռ»⁴⁰: Այն, որ դա պարզապես մաղթանք չէր, այլ գործունեության կարևոր նպատակ՝ ականհայտ երևում է Մինաս և

³⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 11, վավ. 148, ք. 1բ:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, քղթ. 11, վավ. 63ժա, ք. 1ա-1բ:

³⁹ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, քղթ. 155, վավ. 24, ք. 1ա:

⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 2ա:

Հովակիմ Լազարյանների մեկ այլ՝ նոյեմբերի 14-ին գրած նամակից: Հայտնի է դառնում, որ նրանք ստացել են կայսերն ուղղված Դանիել արքեպիսկոպոսի նամակները և ընդունելով «ուղղամիտ և ճշմարտարենթաց ամիրայից Պոլսոյ և բոլոր ազգին» ընտրությունը՝ իրենք էլ ամեն քայլ ձեռնարկում են վերջինիս գործերի հաջողման համար⁴¹:

Նշենք, որ այդ ջանքերը տալիս են սպասված արդյունք. ռուսական միջամտությամբ հաջողվում է ստանալ սուլթանի հրովարտակը և նաև Կ. Պոլսի պատրիարքի ու հայ համայնքի համաձայնությունը Դանիել արքեպիսկոպոսի օգտին⁴²: Այդ ուրախալի լուրի առնչությամբ վերջինս շտապում է կիսվել Լազարյանների հետ. «Ահա ի փետրվարի 21 եկն ժամանեաց առ մեզ որդիական մեր ներսէս վարդապետն հանդերձ պտղովք ջանադիր հետևողութեանց յարգոյցիցդ, այն է պէրաթ ֆէրմանովն տէրութեան օսմանցուց յանուն մեր և համազգային բազմակնիք մահսէրովքն⁴³ առ մեզ, առ միաբանսն Սրբոյ Աթոռոյն և առ խանն Երևանու»⁴⁴: Ավելին, նամակից պարզվում է, որ Կ. Պոլսում ռուս դեսպան Վ. Տոմարան, ի աջակցություն Դանիել արքեպիսկոպոսի, առանձին-առանձին գրություններ է հղել Կովկասում ռուս զեներալ Լազարևին, Կ. Կնորինգին և այլ պաշտոնյաների⁴⁵: Ակներև է սակայն, որ օսմանյան հրովարտակը դեռ չէր ապահովում Մայր Աթոռում հաստատվելը, հետևաբար՝ Լազարյանների աջակցության հարցը շարունակում էր առաջնահերթ մնալ:

Կարելի է ասել, որ Դավիթ-Դանիելյան պայքարում նոր էջ է բացվում այն ժամանակ, երբ Դանիել արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսության հաստատման հրովարտակ է ստանում ռուսաց կայսրից և 1802 թ. մայիսի 25-ին օժվում է Մայր Աթոռից հեռու՝ Բագրևանդի (Բայազետ) Ս. Հովհաննես վանքում⁴⁶: Այդ իրողությունը ոչ միայն բնավ չի լուծում կաթողիկոսական գահի հարցը, այլև՝ էլ ավելի մեծ պառակտում է առաջացնում: Դավիթ էնեգեթցին այժմ սկսում է ջանքեր գործադրել, որպեսզի Դանիել կաթողիկոսին օսմանյան տիրույթներից բերի էջմիածին: Հարկավ, Օսմանյան իշխանություններին հնարավոր էր ընդդիմանալ ռուսական միջամտությամբ, ինչը կարող էին ապահովել Լազարյանները: Դանկատի ունենալով՝ Դանիել կաթողիկոսը 1802 թ. հունիսի 19-ին գրում է Մինաս

⁴¹ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 266, ք. 1ա: Նամակը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Ալ. Երիցյանը, տե՛ս **А. Ерицов**, «Смутные годы Эчмиадинского патриаршества (1799-1809)», с. 187:

⁴² **Ալ. Երիցեան**, *Նյութեր ներսէս Ե-ի կենսագրութեան համար*, էջ 12:

⁴³ Մահսար՝ հանրագիր, համախոսական:

⁴⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 12, վավ. 34, ք. 1բ:

⁴⁵ Նույն տեղում, թղթ. 12, վավ. 34, ք. 1բ:

⁴⁶ Նույն տեղում, սյունակ 153-154:

Լազարյանին՝ տեղեկացնելով իր օժման մասին և հայտնում, որ եփրեմ արքեպիսկոպոսին նշանակում է իր ներկայացուցիչը ռուսաց արքունիքում⁴⁷:

Վավերագրերը փաստում են, որ Լազարյանների կարևոր դերն ընդունվել է նաև Կ. Պոլսի հայության կողմից: Այն բանից հետո, երբ 1802 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսից հեռացվում է Դանիել Սուրմառեցու կողմնակից Գրիգոր պատրիարքը⁴⁸, նոյեմբերի 1-ին բազմաստորագիր մի համախոսական է ուղարկվում եփրեմ արքեպիսկոպոսին և Լազարյաններին: Դրա հեղինակները նախ իրենց խորը դժգոհությունն են հայտնում որ «գումարով և ռուս դեսպանի անհոգություն շնորհիվ» դավիթյաններին հաջողվել է վտարել Գրիգոր պատրիարքին, և նրան ուղարկել են Դանիել կաթողիկոսի մոտ, որտեղից նա կաթողիկոսի հետ կուղարկվի «նրա արյունը տենչող» Դավիթ Էնեգեթցու մոտ⁴⁹: Չկարողանալով խոչընդոտել այդ ամենին՝ նրանք փորձել են ապավինել Լազարյանների այն խոսքին, թե «ոչ ոք երբեք չի կարող փոխել օգոստափառ կայսրի կամքը»⁵⁰: Սակայն դա էլ ազդեցություն չի ունեցել, հետևաբար՝ գրում են, որ «այժմ մենք ամենաբարեգութ և արդարամիտ կայսրի մոտ ենք ուղարկում Սուրբ Աթոռին և մեզ անկեղծ հավատարիմ Մանվել վարդապետին» և խնդրում են վերջինիս օժանդակել «կրկին անգամ մեր ազգը և մեզ ազատելու համար մեր անօրեն ներկայացուցիչներին»⁵¹: Խոսքը հայ համայնքի այն ազդեցիկ ամիրաների մասին էր, որոնք նպաստել էին Դավիթ կաթողիկոսի համար նշված հրովարտակը ստանալուն, և նրանց հակադարձելու հույսը իրոք որ Լազարյաններն էին: Այս նամակից ակնհայտ է դառնում նաև այն, որ հեղինակները, զգուշանալով իշխանություններից, այդ առաքելությունը մեծ դժվարություններ են կազմակերպել, ինչպես գրում են. «մտահոգություններից ելնելով՝ նրան (Մանվել վարդապետին – Չ. Օ.) այլ ճանապարհով ենք ուղարկել և փոխել ենք անունը՝ անվանելով Կարապետ»⁵²: Այդպիսով, կարելի է հաստատել, որ Լազարյանները ստանում են նաև Կ. Պոլսի հայության հանձնագիրը Դանիել կաթողիկոսի օգտին:

Դավիթի կուսակցությունը, այնուհանդերձ, դեռ զորեղ էր, և նրանց հաջողվել է օսմանյան իշխանությունների միջոցով հասնել նրան, որ 1802 թ. նոյեմբերի 27-ին Դանիել կաթողիկոսը և նրա կողմնակիցները Բայազետից վտարվեն

⁴⁷ Նույն տեղում, թղթ. 12, վավ. 102, ք. 1բ:

⁴⁸ В. Г. Туляев, *Католикосат всех армян в 1799-1809 гг.*, с. 97.

⁴⁹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 13, վավ. 239, ք. 1ա: Վավերագիրը ռուսերեն է: Ըստ ամենայնի՝ այն թարգմանել են Լազարյանները՝ ռուսական իշխանություններին ներկայացնելու նպատակով:

⁵⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 13, վավ. 239, ք. 1ա:

⁵¹ Նույն տեղում, ք. 1ա-1բ:

⁵² Նույն տեղում, ք. 1ա:

էջմիածին⁵³: Իսկ Կ. Պոլսի հոգևորականները, չկարողանալով ազդել իրադարձությունների վրա, շարունակում են նամակներ գրել Լազարյաններին՝ խնդրելով նրանց աջակցությունը⁵⁴: Այդպիսի իրավիճակում, երբ Դանիել կաթողիկոսը փաստորեն գերի էր Մայր Աթոռում, Լազարյաններն արդեն փորձում են ազդել էջմիածնի միաբանների վրա: Այդ նպատակով Մինաս Լազարյանը 1803 թ. մայիսի 10-ին դիմում է նրանց՝ հանդիմանելով այդ պառակտման համար. «Երիցս ընտրեալն ի ձենջ՝ անիրաւաբար զրկեցաւ ի յարժանաւոր կոչմանէն և միանգամայն անպատշաճ արարմամբ ձերով: Բարձաւ յազգէս մէրմէ գայնս պատիւ, զորս ունէաք ի յամենայն տէրութիւնս և եղաք ծաղր և նախատինք ի մէջ բոլոր աշխարհի»⁵⁵: Մինաս Լազարյանը նաև կոչ էր անում գոնե հիմա «արդ զանցեալսն թողլով և ներկայիս զգուշանալով վասն ապագային հոգ տարցուք», քանի որ «մեծ կայսրն զիւր տիեզերածաւալ արդարադատութիւնն շունի յաւէտեան մոռանալ և կամ ի բաց բառնալ զանպատում խնամս իւր յանպարտ զրկեցելոյն Դանիէլի, զոր ամէնաբարձր դրամատաւն⁵⁶ իւրով հաստատեաց ի հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց»⁵⁷: Հորդորելով հոգևորականությանը ընդունել Դանիէլի կաթողիկոսական իրավունքները՝ Մինաս Լազարյանը ոչ միայն փորձում էր ազդել ուսաց կայսրի հրովարտակով, այլև դա ներկայացնում էր որպես ազգի ընտրությունը. «Սրբազան հարք, ոչ է այս բան իմ միայն, զոր խոսիմս ընդ ձեզ, այլ իսկական հաճութիւն ազգին»⁵⁸: Ընդամին՝ նա հայտնում է նաև Կ. Պոլսից իր մոտ ուղարկված առաքելության հանձնառության մասին, որ «զՄանուէլ շնորհապերճ վարդապետն ևս յատուկ մահարաւ⁵⁹ առաքեալ էին առ մեզ և միանգամայն զկամեցողութիւնս իւրեանց յանձնեալ մեզ»⁶⁰: Այդպիսով Լազարյանները ներկայանում էին որպես ոչ միայն ուսահայություն, այլ նաև Օսմանյան կայսրության հայերի կամքի արտահայտողներ, պահանջելով միաբանությունից, որպեսզի վերջիններս կատարեն ազգի կամքն ու սպառնալից գրում են. «Ի վերա ճշմարտութեանն համաձայնելով հաստատուն, ձեր այնոր օգուտն է Սրբոյ Աթոռոյդ, զայնմանէ հոգ տարջիք, ապա թէ ոչ՝ ողջոյն ազգաւ մինչ ցապասումն շնչոց մերոց հաստատուն կալով ի վերա ճշմարտութեանն արդարադատութեամբ ամենամեծի կայսէրս զմեքենայս շարին վեր ի վայր խորտակելոց

⁵³ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք է. սյունակ Իէ.:

⁵⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 13, վավ. 259:

⁵⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 14, վավ. 70, թ. 1ա:

⁵⁶ Հրովարտակ (грамота):

⁵⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 14, վավ. 70, թ. 1ա:

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 1ա:

⁵⁹ Տէս ծան. 44:

⁶⁰ Նույն տեղում, թ. 1ա-1բ:

եմք»⁶¹: Սակայն, այդ ժամանակ, եթե անգամ Դանիելին կաթողիկոս ընդունելու հարցը Երևանի խանը փակված չէր համարում⁶², ապա 1804 թ. սկսված ռուս-պարսկական պատերազմն առժամանակ անհնարին է դարձնում այն: Ավելին, գեներալ Պ. Յիցիանովի Երևանյան անհաջող արշավանքից հետո Դանիել կաթողիկոսին պարսկական իշխանություններն աքսորում են Պարսկաստան⁶³:

Նման իրավիճակում Կ. Պոլսի դերակատարումը, հիրավի, ևս կարևորվում էր, ուստի այդ ընթացքում Լազարյանները ջանք չեն խնայել ազդելու այնտեղ տիրող տրամադրությունների վրա: Դա երևում է 1805 թ. օգոստոսի 8-ին Մինաս Լազարյանի ծավալուն նամակից, որով նա դիմել է Հովհաննես պատրիարքին՝ անդրադառնալով մի շարք հրատապ հարցերի: Մասնավորապես, քանի որ Դանիելի կաթողիկոսությունն արդեն հաստատված էր ռուսական և օսմանյան պետությունների կողմից, ապա նա ակնկալում էր, որ պատրիարքը չի ընդգիմանա դրան. «Որպէս իսկ տեսիք ակն յանդիման աչօք, թէ անմեղ զրկումն աստուածնըտիր սրբազնակատար հայրապետին Դանիէլի, որպէս յայտնի եղև երկուց արդարադատ հօր տէրութեանց, ըստ ամենագթաց և օգոստափառ մեծի կայսերն մերոյ ամենայն ռուսաց և բարձրագահ տանդ օսմանեան, որք երկոքին ևս բարեհաճեցան զզրկեալն վերստին ի յԱթոռ իւր բազմեցուցանել»⁶⁴: Շարունակելով անդրադառնալ Պոլսո հոգևորականության քայլերին՝ Լազարյանը տիրող խառնակչության մասնակից է համարում Հովհաննես պատրիարքին՝ նկատի ունենալով Դանիել կաթողիկոսի աքսորը. «Նոր ի նորոյ թաթաւեցիք զձեռս ձեր ի յանմեղ արիւն քրիստոսատիպ քահանայապետին տեսուն Դանիէլի, ոչ երբէք խնայելով զբերաւոր գանձս սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի... մահու մատնեցիք զսրբասնեալ անձն նորին ի ձեռս դաւաճանին և պէսպէս արհամարանօք հասուցիք զնա ի յայն աստիճան դատապարտութիւն»⁶⁵:

Մինչդեռ Մինաս Լազարյանը գրում է, որ չնայած Դանիելի աքսորին՝ նա է շարունակում վայելել կայսրական հովանավորությունը և հավաստիացնում, որ Պարսկաստանում նրա մահվան լուրերը կեղծ են. «Իրաւի թէպետ յաչս անզգամաց համարեցաւ նա մեռեալ, բայց յոյս նորա լի է անմահութեամբ, ըստ որում հոգիք արդարոց ի ձեռին Աստծոյ են և ոչինչ մերձեսցի ի նոսա մահ»⁶⁶: Իհարկե, Լազարյանների այս նամակը պատերազմական իրադարձությունների համապատկերում համոզիչ արդյունք չէր կարող ապահովել, բայց և այնպես՝ այն ժամանակավորեպ էլ չէր, այլ հավաստիացում էր, որ ընթացող ռուս-պարսկական պատերազմի բարեհաջող ավարտից հետո ռուսական կողմը Մայր Աթոռին հաս-

⁶¹ Նույն տեղում, ք. 1ք:

⁶² Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք է., սյունակ ԻԹ.:

⁶³ В. Г. Тунян, *Католикосат всех армян в 1799-1809 гг.*, с. 132.

⁶⁴ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 324, ք. 1ք:

⁶⁵ Նույն տեղում, ք. 2ա:

⁶⁶ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 155, վավ. 41, ք. 1ք:

տատելու էր աքսորված Դանիել կաթողիկոսին: Իսկ այն, որ Լազարյաններն այդ ընթացքում չեն դադարել ի աջակցություն Դանիել կաթողիկոսի ջանքեր գործադրելուց, բնորոշում են նամակի հետևյալ տողերը. «Ես սակս հարկաւոր ակնածու սեպհական տանն իմոյ, զոր գոլով երեք ամ, ոչ էի ակնարկեալ առ ժամանակ մի, եկի աստ ի Մօսկով և ի հանդիպելն ինչ ազգապետսն հարկաւորութեամբ կրկին ունիմ դառնալ ի Պետերբուրգ, զի կեանք իմ միանգամայն իբրու գոհ նուիրեալ եմ վասն օգտի և բարեդրութեամբ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի և ազգին»⁶⁷: Այդ նպատակը ներկայացվում էր որպես միակ ճիշտ ուղին, իսկ Հովհաննես պատրիարքի հակընդդեմ քայլերը՝ դատապարտելի. «Յանկեալ խաղաղութեամբ և բարեդրութեամբ ազգին, իսկ թէ յարգելոյդ անախորժ զայն ամենայն թողում ի կամս ձեր և որ ինչ ընդդէմ ճշմարտութեանն մաքառելով՝ անպատուութիսն վերաբերեսջիք առ ազգն ողջոյն, զայնմանէ մեք անպարտք և դուք ինքնին լիջիք պատասխանատու ի սարսափելի ատեանն Քրիստոսի»⁶⁸:

Նշենք, որ Դանիել կաթողիկոսի աքսորից հետո էլ նրա կողմնակիցները տարբեր հարցերի առնչությամբ շարունակում էին ապավինել Լազարյաններին: Այդ առումով ուշագրավ է 1805 թ. հոկտեմբերի 23-ին Վիրահայոց թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի և Թիֆլիսում ապաստանած էջմիածնի միաբանների դիմում-խնդրանքը Մինաս Լազարյանին, որպեսզի նա աջակցի Բայազետում մնացած էջմիածնապատկան իրերը փրկելուն. «Աւելի քան զտասն բեռն եկեղեցական և միաբանիցն պիտանացու իրք, որք կան ի Բայազետ, թեպէտ յառաջագոյն շատ ջանաց Դաւիթ առ ձեռն բերել զայնս, այլ ոչ ետ նմա բղեշխն մինչև ցայժմ»⁶⁹: Դրանք ձեռք բերելու Դավիթ կաթողիկոսի ջանքերը, ինչպես երևում է, չեն հաջողվել տեղի փաշայի մահվամբ պայմանավորված, բայց այժմ՝ «յաջորդեալ է զտեղի նորին Իպրահիմ անուն եղբայր նորա, եւս որ է Դաւիթն, որպէս զառաջինսն դարձեալ ջանակուռ լինի, զի զոր ոչ կարաց առնուլ ի առաջին բղեշխն, լեր ևս առցէ յեղբօրէ նորին այժմ»⁷⁰: Տեղի փաշային զսպելու միակ միջոցն ավելի բարձր իշխանություններին դիմելն էր, և այդ հարցում ակնկալվում էր. «Խնդրեմք միաբանութեամբ ի վեհազնեայ հարազատէդ, զի որ վէքիլ ես նոյն սրբոյ Աթոռոյն մերում Արարատեան և հարազատ մերումս միաբանութեան, յայտնեսցես ուր արժանն իցէ ջանակուռ լիցիսջիք ի ձեռն Պօլսոյ դեսպանին կամ ի Պայազէտ պաշտպանիսցին բեռնիքն այնորիկ»⁷¹: Այդպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Դանիել կաթողիկոսի աքսորի պայմաններում ընթացիկ շատ հարցերում Լազարյաններն էին ընկալվում որպես ազգի հոգածու գործիչներ:

67 Նույն տեղում, ք. 2ա:

68 Նույն տեղում, ք. 2բ:

69 ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 327, ք. 1ա-1բ:

70 Նույն տեղում, ք. 1բ:

71 Նույն տեղում:

Գ. Դանիել Ա Սուրմառեցու գահակալումը և Լազարյանների ջանքերը

Ռուս-պարսկական պատերազմը դեռ ընթանում էր, երբ 1807 թ. ապրիլին պարսկական իշխանությունները որոշում են Դավիթ կաթողիկոսի փոխարեն Մայր Աթոռին հաստատել Մարաղա աքսորված Դանիելին: Դա ռուսական իշխանությունների պահանջներից էր, ինչին այդ ժամանակ շառարկեց նաև Երևանի նոր խանը⁷²: 1807 թ. մայիսի 12-ին կաթողիկոսության հաստատման շահական հրովարտակով վերջինս Մարաղայից հասնում է Երևան⁷³, իսկ մայիսի 20-ին հանդիսավոր մուտք է գործում Ա. Էջմիածին⁷⁴:

Դանիել Ա Սուրմառեցուն կաթողիկոսական գահին հաստատվելուց հետո, իրավիճակը դեռևս լիովին հանգուցալուծված համարել չէր կարելի, քանի որ Դավիթ էնեգեթցին ևս գտնվում էր Էջմիածնում: Այդ իրողությունների վերաբերյալ Մատենադարանի արխիվային վավերագրերը հնարավորություն են տալիս եզրակացություններ անել, այդ թվում՝ Լազարյանների կողմից ձեռնարկված քայլերի առնչությամբ: Նախ կարևոր ենք համարում անդրադառնալ Մինաս Լազարյանի 1807 թ. ապրիլի 25-ի նամակին, որում նա, փաստորեն, ակնկալում էր, որ աքսորից վերադարձող կաթողիկոսը նախ այցելի Թիֆլիս, ապա նոր մեկնի Էջմիածին: Լազարյանների նպատակը թերևս այն էր, որ ընթացող ռուս-պարսկական պատերազմի պայմաններում, Դանիել կաթողիկոսը ռուսական հովանավորության ներքո մուտք գործեր Էջմիածին. «...երբ առաջ Թավրիզու գալույ լինի նախ դէպի Բամբակ կամ Գէնճայ Թիֆլիզ գայ, որ յետոյ մեր գորօքն և օգնականութեամբ ի սուրբ Աթոռն գնասցէ, որ մի լիցի թշնամութեամբ շարեացն մի կերպիւ վնաս պատահեսցէս»⁷⁵:

Այդուհանդերձ, Լազարյանները, իմանալով կաթողիկոսի հաստատման լուրը, ոչ միայն մեծ ոգևորություն են ընդունել այն, այլև նախաձեռնել են մի շարք քայլեր: 1807 թ. մայիսի 14-ին Մինաս Լազարյանը Պետերբուրգից շնորհավորում է Էջմիածին վերադարձող վեհափառին՝ հույս հայտնելով, որ «...վերաբազմելով հանրականի գլխոյդ ի վերայ հովուական գահոյ, որպէս զլոյս ճրագի ի բարձրագոյն տեղոջ հաստատեալ՝ լուսաւորելով զհօտն քրիստոնէական»⁷⁶: Ավելին, նրանք իսկույն ևեթ շտապում են այդ լուրը տարածել կայսրության հայաբնակ շրջաններում, ինչպես օրինակ՝ հատուկ գրովթյամբ տեղեկացնում են Մոլդովայի հայերին և այլն⁷⁷: Բացի դա, Լազարյանները քաջատեղյակ էին իրա-

⁷² Մաղափա աբ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., սյունակ 3860-3861:

⁷³ В. Г. Тунян, Католикосат всех армян в 1799-1809 гг., с. 146.

⁷⁴ Ա. Երիցեան, Նյութեր ներսէս Ե-ի կենսագրութեան համար, էջ 59:

⁷⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 61, թ. 1ա:

⁷⁶ ՄՄ, Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, վավ. 376, թ. 1ա:

⁷⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 46, թ. 1ա:

վիճակին վերաբերող ամենատարբեր մանրամասնություններին, որ օրինակ՝ էջ-միաձնից Թիֆլիս հեռացած միաբանները Դանիել կաթողիկոսի ժամանելուն պես շտապելու են Մայր Աթոռ: Եվ այդ մասին Մինաս Լազարյանը գրում է եփրեմ արքեպիսկոպոսին. «Յովանէս վարդապետն, Բարսեղ, Մարտիրոս և Վարդան եպիսկոպոսքն, հանդերձ 19 ևս վարդապետօք և սարկաւօք, ուղարկած է Աթոռն»⁷⁸:

Լազարյանների նախաձեռնությունները այդքանով չէին սահմանափակվում: Մինաս Լազարյանի նամակից հայտնի է դառնում նաև, որ նրանք ջանասիրաբար զբաղվել են էջմիաձնի Սինոդի⁷⁹ համար կայսերական հաստատում ստանալու հարցով, այդ մասին տեղեկացնելով Դանիել կաթողիկոսին. «Մինօք հաստատութեանն ... կայսերին վերայ գրովս թարգմանեալ տուեալ եմ գրաֆ Վիկտոր Պաւլիչին, որովհետև կայսրն այժմ գնացեալ է»⁸⁰: Շարունակելով մնալ Պետերբուրգում՝ 1807 թ. մայիսին Մինաս Լազարյանն արդեն դիմում է անձամբ կայսրին. «...թարգմանեալ ի ռուսաց բարբառ մտացեալ եմ ի դուռն Նորին կայսերականի մեծութեան առ ի հաստատել և անդրդուելի արձան թողուլ ի յազագս մեր»⁸¹: Բացի դա՝ վերջինս նաև հավաստիացնում է կաթողիկոսին, որ ընդունելով նրա խնդրանքը, բայց, ըստ ամենայնի, որոշակի վերապահումներով, ինչի պատճառները հետո է նշում, խոստանում է աջակցել Վիրահայոց թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին. «Ի կողմանէ Յոհաննէս արհի և խոհեամմիտ առաջնորդին Թիֆլիզու, զոր սրբութիւն ձեր գրեալ էր օգնական և խնամատար լինիլ նմա ի հանդիպմանն ժամու, առ այդ անհոգս լերուք, իմովս յարգմամբ և յօժարակամ սիրով պատրաստ եմ յամենայն ժամու օգնութիւն հասանելոյ նորին սրբազնութեանն»⁸²:

Դանիել կաթողիկոսի՝ Մայր Աթոռին հաստատվելը Լազարյանները դիտում էին որպես ռուսական տևական ջանքերի հաղթանակ, ինչի համար էլ Մինաս Լազարյանը 1807 թ. հուլիսի 15-ին կաթողիկոսին առաջարկում է շնորհակալական առանձին գրություններ ուղարկել ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաներին. «...եթէ մինչև ցայժմ վեհապետութիւն Ձեր եթէ՛ իւրոյ Կ[այսերական] Մ[եծութիւն] և եթէ՛ իշխանաց նորին շունիք տակաւին առաքեալ զգրեանս շնորհակա-

⁷⁸ Նույն տեղում, վավ. 47, ք. 1ա:

⁷⁹ 1806 թ. հուլիսի 10-ին Մառաղայում, դեռևս ափսոսի տարիներին, Դանիել կաթողիկոսը կոնդակ է հղում էջմիաձնի միաբաններին, որով հայտարարում է, որ Ս. Աթոռի գործերի կառավարման համար անհրաժեշտ է Սինոդ ունենալ: Գահին հաստատվելով՝ 1808 թ. նա կյանքի է կոչում խորհրդակցական այդ մարմինը ստեղծելու իր գաղափարը, տե՛ս Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ա.-Բ., սյունակ 203-232:

⁸⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 61, ք. 1ա:

⁸¹ Նույն տեղում, վավ. 66 ք. 1բ:

⁸² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 66 ք. 1բ:

լուծիւն, իսկոյն քաղցր և համառօտ ոճիւք զնամակս մեծի շնորհակալութեան և օրհնութեան յղեսչիք»⁸³: Նամակում թվարկված են բոլոր այն պետական պաշտոնյաների անունները, որոնց առաջարկվում էր գրել:

Սակայն միայն այդքանով չսահմանափակվեցին Լազարյանների գործուն քայլերը: Հարկ է նշել, որ մի շարք կարևոր հարցերում, այդ թվում գահից հեռացված Դավիթ կաթողիկոսի վերաբերյալ, Լազարյաններն իրենց մտտեցումներն են ունեցել, որոնց նպատակը, իհարկե, Դանիել կաթողիկոսի աթոռակալումն ավելի հաստատուն դարձնելն էր: Այդ ամենը փաստագրված է Մինաս Լազարյանի՝ 1807 թ. օգոստոսի 5-ին կաթողիկոսին գրած նամակում: Թեև վերջինս իր խորին ակնածանքն է հայտնում վեհափառին, բայց և այնպես, ամենատարբեր հարցերում չի խորշում գործնական խորհուրդներ ներկայացնելուց: Նախ ակնհայտ է դառնում, որ Լազարյանների համար անընդունելի է եղել ժամանակին կաթողիկոսի նամակաբեր Անտոն արքեպիսկոպոսի գործունեությունը ռուսական պետությունում. «...մինչ ի նախնումն ի Բայազիտու զգրեանս ձեր ընդ Անտոն անուամբ արքեպիսկոպոսի յղեցիք այսր, ճանաչելով եմ ի բնէ զքսութիւն և զչարութիւն նորին»⁸⁴: Վերջինս զնալով Աստրախան, ըստ ամենայնի, չի հետևել Լազարյանների հորդորներին և մինչև իսկ համայնքում Դանիել կաթողիկոսի դեմ է խոսել: Մինաս Լազարյանը զգուշացնում է, որ վերջինս «...անդ զսերմնեալ խռովութիւն և զնենգութիւն ոչ գրեմ ի սմին»⁸⁵: Կարելի է կարծել, որ իր գործողություններում Անտոն արքեպիսկոպոսի հաշտություններ է ունեցել, քանի որ նրան հեռացնելու համար դիմել են տեղի իշխանություններին. «...գրեցի ստիպանօք առ նախարարն Աժտարխանու և սրբազան եփրեմ արհիւն ևս» ու «կապանօք արքսրեցաք ի Տփլիս, ուր այժմ լսեմք գտանի առ ընկեր արհուոյն Յօհաննու»⁸⁶: Ահա այստեղ է, որ ինչպես վերը նշեցինք, ի հայտ է գալիս Լազարյանների դժգոհությունը Հովհաննես արքեպիսկոպոսից, որն ապաստան էր տվել Անտոն արքեպիսկոպոսին: Այժմ Լազարյանները զգուշացնում էին, որ որևէ հարցով չպետք է ընդառաջել այդ հոգևորականին. «զգոյշ լիցի սրբութիւն Ձեր և մի երբէք պիտանացու ոք կարծելով ի գործ ինչ կարգեսցէ զնա»⁸⁷:

Հաջորդիվ կարևոր էր այն, թե ինչ էին առաջարկում Լազարյանները էջմիածնում Դավիթ էնեգեթցու գտնվելու իրողության հետ կապված: Տևական պառակտիչ պայքարից հետո նրանք ձեռնարկում են բացառապես խաղաղությունը միտված քայլեր: Ըստ այդմ՝ խորհուրդ էին տալիս կաթողիկոսին «ներել

⁸³ ՄՄ, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 346, թ. 2ա:

⁸⁴ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 102, թ. 1ա:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 102, թ. 1ա:

զյանցանս Դավթին», բայց և հաշվի առնելով վերջինիս հնարավոր հավակնությունները՝ նրան հեռու պահել Աթոռից. «պարտ է խորհրդաբար վերահասու լինել, որ եթէ եղբոր կամ քեռն և կամ ազգականաց նորին մո[տ] ի կայից Աթոռոյ պահեստ տուեալ ունի՝ վերադառնալ և զինքն ի ձենջ հեռի պահել, զի մի լիցի նենգութեամբ վնաս ինչ նիւթիսցէ»⁸⁸: Լազարյանների առաջարկներն այդքանով չէին սահմանափակվում: Ելնելով նամակում արծածված բազմաթիվ հարցերից՝ կարելի է կարծել, որ որոշ դեպքերում Լազարյանները, այդուհանդերձ, տարակարծիք էին կաթողիկոսի հետ: Այսպես ահա՝ դեռևս Բայազետում գտնվող էջմիածնապատկան բեռների առնչությամբ նրանք առաջարկում էին, որ դրանք տարվեն ոչ թե էջմիածին, այլ ավելի ապահով վայր՝ Թիֆլիս. «...եթէ անօթ կամ գանձ ինչ սրբոյ Աթոռոյն գտանի, բարւոք թուի ինձ գհնարն գտանելոյ բերել զնոսա անտի և ուղարկել ի Տփիսիս»⁸⁹: Նրանք նաև կարևորում էին, որ համայն հայությունը շուտափույթ տեղեկացված լինի կաթողիկոսի գահակալման մասին: Այդ նպատակով խորհուրդ էին տալիս, որ «ի Պասրայ և ի Հնդկաց աշխարհն շուտով ուղևորել զոք, զի ա[ստ] ամենեքին տեղեկասցին զբազմելոյ ձեր ի Սուրբ Աթոռն»⁹⁰: Լազարյանները նամակում նշում են անգամ, թե էջմիածնի միաբաններից ում կցանկանային տեսնել որպես իրենց նամակաբեր. «Տէր Մելքիսեթ քահանան, որ բազում ժամանակ առընթեր իմ էր, արժանաւոր անձն է և յարմար լինի զգրեանս Ձեր ընդ նմա յղել այսր»⁹¹: Նամակի վերջում ի հայտ են գալիս նաև Հովհաննես արքեպիսկոպոսից դժգոհելու այլ պատճառներ ևս, որոնցից գլխավորը, ըստ ամենայնի, մրցակցությունն էր Եփրեմ արքեպիսկոպոսի հետ, որին անվերապահորեն աջակցում էին Լազարյանները, հետևաբար՝ նրանք խնդրում էին կաթողիկոսին «բարեկամօրէն սանձել զնա» և ուշադրության կենտրոնում պահել իրենց հովանավորյալին. «զփոխանորդութիւն գրելն ձեր բառնալ ի նմէ և զյառաջադիմութիւն տալ Եփրեմայ սրբազանին՝ արժան է»⁹²:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Դանիել կաթողիկոսի հաստատումից հետո Լազարյաններն իրենց գործնական խորհուրդներով փորձել են աջակցել նրան կաթողիկոսական ամենատարբեր հարցերում: Այդ նպատակով կարևորվել է նաև Օսմանյան պետությունից հաստատում ունենալու անհրաժեշտությունը, դրա համար էլ Մինաս Լազարյանը իր նամակներից մեկում փորձում էր հավատացնել, որ այդ ուղղությամբ իրենք գործադրում են բոլոր հնարավոր ջանքերը և որ մտահոգության կարիք չկա. «ի պատճառէ պատերազմաց չիցէին խափանեալ

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Նույն տեղում:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում, ք. 1բ:

ճանապարհք, ի Կոստանդնուպոլիս ևս գրելով՝ տանէի հոգ վասն կաթողիկոսական պերաթի և Ֆէրմանի, բայց յուսամ Աստուած փութով լինել հաշտութեանց և ամենայն իրակութիւնք առնուն զկատարումն. առ այս սրբութիւն ձեր մի ունիցի հոգս»⁹³: Չնայած հավաստիացումներին՝ ռուս-թուրքական ընթացող պատերազմի պատճառով այդ գործը դյուրին չէր կարող լինել:

Այն, որ Հազարյանները հետագայում ևս շարունակել են աշակցել կաթողիկոսին, երևում է նաև 1807 թ. հոկտեմբերի 25-ին կաթողիկոսին գրած Մինաս Հազարյանի նամակից: Դանիել կաթողիկոսն, իրեն փոխանորդ նշանակելով ռուսահայոց թեմակալ առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, ակնկալում էր, որ Հազարյանները գործուն աշակցություն ցույց կտան նաև նրա հաստատման հարցում. «Իսկ և սակս սրբազան Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, որքան շունչն իմ առ իս է, կտակ աւանդեմ քեզ, զի յարգոյապատիւ եղբայրն իմ Եփրեմ սրբազան արքեպիսկոպոսն էր արժանաւոր ժառանգ կաթողիկոսութեան»⁹⁴: Այդ որոշումը, ինչպես երևում է, առանց Հազարյանների կարծիքը հաշվի առնելու չէր կայացվել, ինչի մասին էլ գրում է կաթողիկոսը. «Թէպէտ այսպէս պատահեցաւ ձեր և իւր յօժարակամ կամեցողութեամբն և այժմ է նա ինձ աշակերտ և հաւասարապատիւ փոխանորդ իմ, որքան կենդանի իցեմ ես, զկնի մահուան իմոյ ժառանգ և յիշատակն սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնա ինքն է՝ Եփրեմ սրբազան արքեպիսկոպոսն»⁹⁵: Իսկ նախկին պառակտումը հաշվի առնելով՝ կարևոր էր, որ այդ հարցում միաբանություն լիներ Մայր Աթոռում. «Սուրբ Աթոռս և բոլոր միաբանութիւն մեր, վասն որոյ այսու գրով կտակ աւանդեմ քեզ առաջի ամենաողորմած կայսեր՝ ինքնակալ Աթոռոյն վկայ լինել յիմոյս կողմանէ»⁹⁶: Ըստ այդմ էլ՝ Մինաս Հազարյանը դիմում է Արքայանորդ I-ին՝ խնդրելով, որպեսզի Եփրեմ արքեպիսկոպոսը ճանաչվի Դանիել կաթողիկոսի իրավահաջորդ⁹⁷:

Ամփոփելով նշենք, որ Մատենադարանի արխիվային վավերագրերը մանրամասնությամբ բնութագրում են Հազարյանների ակտիվ գործունեությունը Դավիթ-Դանիելյան պայքարում՝ հնարավորություն տալով վերլուծելու այդ հակամարտության առանձին դրվագները և համապատասխան եզրակացություններ անելու: Ընդամին՝ ակնհայտ է, որ կաթողիկոսության հետ կապված մի շարք կարևոր հարցերում հենց նրանք են վճռորոշ դերակատարում ունեցել՝ փաստորեն ազդելով Դավիթ էնեգեթցուն ցուցաբերվող ռուսական օժանդակության

⁹³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 18, վավ. 102, ք. 1բ:

⁹⁴ Նույն տեղում, վավ. 144, ք. 1ա:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ *Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов*, Т. I (1801-1813), ред. Ц. П. Агаян, Ереван, 1972, с. 479, № 422.

հարցում և նպաստելով Դանիել Սուրմառեցու կաթողիկոսության հաստատմանը: Բացի դա՝ ի հայտ են գալիս նաև նրանց գործուն ջանքերն արդեն գահին հաստատված Դանիել կաթողիկոսի գահակալումն ամրապնդելու նպատակով:

HRANT OHANYAN

THE ROLE OF THE LAZARYANS IN THE DAVIT-DANIEL CONFLICT

Key words: Catalogue of the Catholicos Archives of Matenadaran, the archive of Alexander Yeritsyan, Candidates for the Catholicos, Archbishop Hovsep Arghut‘yan’s last will, Davit V Enegets‘i, the Lazaryans, the Armenian community of Constantinople, Enthronement of Daniel I Surmarets‘i.

The death of archbishop Hovsep Arghutyan in 1801 precipitated a struggle for the catholicosate between Daniel Surmarets‘i and David Enegets‘i, one which divided Armenian society. Prominent Russian-Armenian figures Hovakim, Hovhannes, and Minas Lazaryan played an active role in this struggle and firmly supported the candidacy of Catholicos Daniel in the Russian court. The archival documents from the Matenadaran bear witness to the Lazaryans’ efforts. With reference to these documents, both the role played by the Lazaryans in the various stages of the Davit-Daniel conflict and the consequences of their actions are analyzed. This study also addresses their activity in the Armenian community of Constantinople. Indeed, after great effort, the Lazaryans managed to influence the approach of the Russian authorities to the candidacy of the Armenian Catholicos and, eventually, contributed to the confirmation of the Catholicos Daniel Surmarets‘i by the Russian emperor. The archival documents also demonstrate that after his position on the throne was confirmed, the Lazaryans supported and advised Daniel, strengthening his position in courtly circles.

ГРАНТ ОГАНЯН

ПРОТИВОСТОЯНИЕ ДАВИД-ДАНИЕЛ И ЛАЗАРЕВЫ

Ключевые слова: Каталог католикосского архива Матенадарана, архив Ал. Ерицяна, завещание архиепископа Иосифа (Овсеп) Аргутяна, кандидатуры на пост католикоса, Давид V Энегетци, Даниел I Сурмаречи, Лазаревы, армянская община Константинополя.

После смерти архиепископа Овсеп Аргутяна в 1801 г. начинается борьба за пост католикоса между Даниэлом Сурмаречи и Давидом Энегетци. Это про-

тивостояние привело к расколу в армянской духовной и общественной жизни, так как у каждого из двух католиков появились сторонники. Активное участие в этой борьбе также принимали видные российско-армянские деятели – Оваким, Ованнес и Минас Лазаревы, которые последовательно отстаивали при дворе российского императора кандидатуру католика Даниэла.

Архивные документы, хранящиеся в Матенадаране, наглядно иллюстрируют данные усилия. На основе этих документов в статье проведен анализ важнейшей роли, которую играли Лазаревы на разных этапах длительного противостояния Давида и Даниэла, а также показаны последствия их участия в этих событиях. Выявлен также ряд эпизодов их активной деятельности в жизни армянского общества в Константинополе. Оказывается, что в результате длительных усилий, которые они прилагали для принятия кандидатуры католика, Лазаревым удалось оказать влияние на взгляды царских властей и, в конце концов, оказать содействие утверждению кандидатуры Даниэла Сурма-реци со стороны Российской Империи. Архивные документы свидетельствуют, что после утверждения последнего на католикосском престоле Лазаревы активно помогали ему советами, имеющими целью упрочить его последующее правление.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները..... 5

ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆ

Դավիթ-Դանիելյան պալաթարը և Լազարյանները..... 34

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ ԹԵՐԶՅԱՆ

Գևորգ Կաղի ժամանակաշրջանի ճշգրտման փորձ..... 54

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

«Խառնվածք» հասկացություն միջնադարյան ընկալումները..... 61

«ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ՝ ԲԱԶՄԱՇՆՈՐՀ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻՑ (2023 թ. հունիսի 21-23)

ԶԱՔԱՐԻԱ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

Հայոց եկեղեցու անդամագրությունն ըստ
«Արևորդիների դարձի մասին» Ս. Ներսես Շնորհալու թղթի..... 83

ԷՌԵԱ ՄԱՆԵԱ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Ներսես Դ Կլայեցի կաթողիկոսի «Շնորհալի»
պատվանվան մասին..... 97

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Ներսես Շնորհալին խրատական բանաստեղծության հիմնադիր..... 116

ԼԱԼԻԿ ԽԱԶՍՏՐՅԱՆ

Պատկերավոր համեմատությունների ձևակազմական
կաղապարները Ներսես Շնորհալու «Ողբ եղեսիոյ» պոեմում..... 127

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Ներսես Շնորհալի և Կոմիտաս վարդապետ..... 139

ՄՀԵՐ ՆԱՎՈՅԱՆ

Հայկական վերածննդի երաժշտաբանաստեղծական արվեստի որոշ
բնութագրիչներ՝ Ս. Ներսես Շնորհալու ժառանգության մեջ..... 156

ՀԱՍՄԻԿ ԻՐԻՑՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու նորահայտ բնագիրը ՄՄ 3839 ձեռագրում (անգլ.)..... 166

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԵՅՆԳԵՀՆԱՍԻՄ ՖԱԹԵՄԻ, ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Մատենադարանի այլալեզու ֆոնդի շորս միավորի նկարագրություն (անգլ.)..... 179

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Երկու հնատիպ հմայիլների ուսումնասիրության հետքերով..... 195

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԷՍԹԵՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող տեսիլ-հարցումը (համեմատական բնագիր)..... 212

ԱՐԵՎԻԿ ԱՐԱԲՅԱՆ

Առաքել Սյունեցու «Ղազարու յարութեան» և «Մեծատան եւ Ղազարու» անտիպ տաղերը..... 251

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Զաֆարիա Ծայրագոյն վարդապետ Բաղումեան, Կիրակոս Երզնկացու՝ Սուրբ Եւագր Պոնտացու երկերի լուծմունքները, խմբագիր՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, Մատենադարան, 2022..... 260

ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l' Arménie Ancienne et Médiévale («Ազատ արվեստները և գիտությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում»), sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022..... 270

ԲԱՆԱՎԵՃ

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Դարձյալ հին Երևանի աշտարակի և երկուերեսնի եկեղեցու պարզաբանման շուրջ..... 280

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ..... 296

CONTENTS

HISTORY

KAREN MATEVOSIAN

The Teachers and Students of Gladzor University.....5

HRANT OHANYAN

The Role of the Lazaryans in the Davit-Daniel Conflict.....34

PHILOLOGY

GAYANE TERZIAN

An Attempt at Dating the Life of Gevorg Kagh.....54

NATURAL SCIENCES

KARINE MOSIKYAN

Medieval Conceptions of Temperament.....61

PROCEEDINGS OF THE 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE “NERSĒS SHNORHALI THE GRACIOUS PATRIARCH” (June 21-23, 2023)

PROTO-ARCHIMANDRITE ZACHARIA BAGHUMYAN

Membership in the Armenian Church According to St. Nersēs
Gracious’ Letter “On The Conversion of the Sons of the Sun”.....83

ERNA MANEA SHIRINIAN

About the Title “Graceful” of Catholicos
Nersēs IV Klayets’i.....97

VANO EGHIAZARYAN

Nersēs Shnorhali as the Founder of the Genre
of Didactic Poetry.....116

LALIK KHACHATRYAN

Formal Models of Figurative Comparisons
in the Poem “Elegy on the Capture of Edessa”
by Nersēs Shnorhali.....127

LUSINE SAHAKYAN

Nersēs Shnorhali And Komitas Vardapet.....139

MHER NAVOYAN

Some Characteristics of the Musical and Poetic Art
of the Armenian Renaissance in the Heritage
of St. Nerses Shnorhali 156

HASMIK IRITSYAN

A Newly Discovered Work of Nersēs Shnorhali
in Ms M3839 166

BIBLIOGRAPHY**SAYEDEHNASIM FATEMI, HAYKAZ GEVORGYAN**

Description of Four Units of Matenadaran's Foreign Language Fund 179

SATENIK GRIGORYAN

On Two 18th C. Scroll Amulets 195

PUBLICATIONS**ESTER PETROSYAN**

The Revelation Attributed to Gregory the Illuminator 212

AREVIK ARABYAN

Arak‘el Siwnets‘i and his Unpublished Verses
“The Resurrection of Lazarus” and “The Rich Man and Lazarus” 251

BOOK REVIEWS**ARUSYAK TAMRAZYAN**

Proto-Archimandrite Zacharia Baghumyan, *Kirakos Erznkais‘i’s
Commentaries on Saint Evagrius Ponticus’ Works*, Yerevan, 2022 260

ARMINE MELKONYAN

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l’Arménie Ancienne et Médiévale,
Sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022 270

DISCUSSION**ARSEN HARUTYUNYAN**

Once More on the Interpretation of Old Yerevan’s Tower
and Church Yerkueresni (St. Paul and Peter) 280

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

КАРЕН МАТЕВОСЯН

Преподаватели и учащиеся Гладзорского университета 5

ГРАНТ ОГАНЯН

Противостояние Давид-Даниэл и Лазаревы 34

ФИЛОЛОГИЯ

ГАЯНЕ ТЕРЗЯН

Опыт уточнения времени жизни Геворга Кага 54

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

КАРИНЕ МОСИКЯН

Средневековые представления о темпераменте 61

**ИЗ МАТЕРИАЛОВ 6-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
“БЛАГОДАТНЫЙ ПАТРИАРХ НЕРСЕС ШНОРАЛИ”
(21-23 июня, 2023 г.)**

ПРОТОАРХИМАНДРИТ, ЗАХАРИЯ БАГУМЯН

Принятие в лоно армянской церкви согласно посланию Св. Нерсеса Благодатного «Об обращении Сынов Солнца» 83

ЭРНА МАНЕА ШИРИНЯН

О титуле «Шнорали» католикоса Нерсеса IV Клаеци 97

ВАНО ЕГИАЗАРЯН

Нерсес Благодатный – основоположник жанра поучительных стихотворений 116

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН

Формальные модели образных сравнений в поэме «Элегия на взятие Эдессы» Нерсеса Шнорали 127

ЛУСИНЕ СААКЯН

Нерсес Шнорали и Комитас Архимандрит 139

МГЕР НАВОЯН

Некоторые характеристики музыкально-поэтического искусства армянского Возрождения в наследии Св. Нерсеса Шнорали.....156

АСМИК ИРИЦЯН

Новонайденный текст Нерсеса Шнорали в рукописи № 3839 из собрания Матенадарана.....166

БИБЛИОГРАФИЯ**ФАТЕМИ СЕЙЕДЕХНАСИМ, АЙКАЗ ГЕВОРГЯН**

Описание четырех единиц иноязычного фонда Матенадарана.....179

САТЕНИК ГРИГОРЯН

О двух старопечатных свитках-оберегах XVIII в.....195

ПУБЛИКАЦИИ**ЭСТЕР ПЕТРОСЯН**

Откровение, приписываемое Григорию Просветителю.....212

АРЕВИК АРАБЯН

Неизданные стихи “О воскрешении Лазаря” и “О богаче и Лазаре” Аракела Сюнеци.....251

РЕЦЕНЗИИ**АРУСЯК ТАМРАЗЯН**

Протоархимандрит Захария Багумян, *Толкование Киракоса Ерзнкаци на сочинения Евагрия Понтийского*, Ереван, 2022.....260

АРМИНЕ МЕЛКОНЯН

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l'Arménie Ancienne et Médiévale, Sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022.....270

ДИСКУССИЯ**АРСЕН АРУТЮНЯН**

Вновь об интерпретации башни и церкви Еркуересни (Св. Павла и Петра) старого Еревана.....280

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 36

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 36

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 36

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ *Ձեռ. եղմ. 365՝ Եսայի Նչեցին Գլաձորի համալսարանի
ուսուցիչների և սաների հետ*

Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 19

տպամանակ՝ 150

Մատենադարան

Մետրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին, ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/